

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

Почанська Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.9

A fost efectuată o analiză istorică și juridică a sprijinului juridic și de reglementare pentru drepturile persoanelor condamnate la închisoare în Ucraina. Sunt luate în considerare abordările științifice moderne privind criteriile de accentuare a periodizării legislației ucrainene în acest domeniu. Se determină principalele etape ale dezvoltării legislației naționale privind reglementarea statutului juridic al cetățenilor condamnați la privațiune de libertate, se analizează conținutul și particularitățile acestora.

Cuvinte cheie: condamnare la privațiune de libertate, statut juridic, drepturi și libertăți, asistență juridică, sistem penitenciar, analiză istorică și juridică.

Проведён историко-правовой анализ нормативно-правового обеспечения прав лиц, осуждённых к лишению свободы в Украине. Рассмотрены современные научные подходы к выделению критериев периодизации законодательства Украины в данной сфере. Определены основные этапы развития национального законодательства по вопросам регулирования правового статуса граждан, осуждённых к лишению свободы, проанализированы их содержание и особенности.

Ключевые слова: осуждённый к лишению свободы, правовой статус, права и свободы, нормативно-правовое обеспечение, пенитенциарная система, историко-правовой анализ.

The historical and legal analysis of normative-legal ensuring of rights of persons condemned to imprisonment in Ukraine is performed. The contemporary scientific approaches of periodization of national legislation in this sphere are defined. The main stages of develop of national legislation which regulate the legal status of a persons condemned to imprisonment are considered. Analyzes of the content and specific features of normative-legal ensuring of rights of persons condemned to imprisonment in Ukraine were prepared.

Key words: condemned to imprisonment, legal status, right and freedoms, normative-legal ensuring, penitentiary system, historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Дослідження загальних закономірностей формування, становлення та розвитку основних засад забезпечення прав громадян, які знаходяться у місцях позбавлення волі, передбачає історично-юридичний аналіз тих правових джерел, що безпосередньо стосуються предмету даного дослідження. Необхідність такого аналізу зумовлюється, насамперед, потребою у вивченні історичного досвіду правового регулюван-

ня прав громадян, засуджених до позбавлення волі, з метою підвищення ефективності їх забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання нормативно-правового забезпечення прав засуджених осіб в Україні на різних етапах його розвитку розглядали такі вітчизняні дослідники, як В. Бадира, І. Богатирьов, С. Богунов, О. Букалов, А. Гель, О. Дука, Є. Захаров, С. Зінченко, І. Копотун, М. Куте-

пов, О. Лисодед, В. Львовчкін, О. Осауленко, М. Романов, Г. Середа, С. Сидоренко, Г. Фрейман, О. Шкута, І. Яковець, М. Яцишин та ін.

Невирішені раніше проблеми. Проте, незважаючи на наявність великої кількості науково-теоретичних досліджень у даній сфері, наразі в сучасній науці існує певна різниця у підходах щодо визначення періодів розвитку національного законодавства з регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі, а також оцінки їх сутності та змісту, що й зумовлює актуальність даної статті.

Мета. Метою статті є історико-правовий аналіз нормативно-правового забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, що передбачає розгляд основних наукових підходів до виділення критеріїв періодизації національного законодавства у даній сфері, а також встановлення основних етапів розвитку вітчизняного законодавства з питань регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі, визначення їх змісту та особливостей.

Виклад основного матеріалу. У спеціальній літературі, присвяченій питанням періодизації радянського виправно-трудового права та системи виконання покарань, виділялися певні етапи, причому традиційно під такими етапами розуміли «головні етапи розвитку Радянської держави», розроблені в партійній літературі, також за основу інколи бралось прийняття основних законодавчих актів радянської держави [1, с.22-37]. В сучасних наукових дослідженнях, присвячених аналізу становлення та розвитку вітчизняної пенітенціарної системи з часів її існування у складі Російської імперії [2; 3], найчастіше пропонується виокремлення таких умовних етапів її розвитку:

1) пенітенціарний етап, коли органи й установи виконання покарань перебували у сфері державно-правового регулювання Російської імперії;

2) виправно-трудовий етап, коли під впливом тоталітарної радянської виправно-трудової політики засади державно-правового регулювання системи виконання покарань тричі піддавалися суттєвому перегляду;

3) кримінально-виконавчий етап, коли після розпаду СРСР Україна почала формувати основні засади національної політики у сфері виконання покарань і створювати власну нормативно-правову базу у даній сфері [4, с.16].

О. Джужа пропонує виділення основних історичних періодів розвитку кримінальної політики і кримінального законодавства у хронологічних межах від другої половини XIX ст. до сьогодні, у якій умовно виділено три основні етапи: перший етап — зародження і формування основ кримінальної політики та законодавства, що регулює правовий статус засуджених осіб (друга половина XIX ст. – 1917 р.); другий етап — формування радянської кримінальної політики (1920-ті рр. – кінець 1980-х рр.); третій етап — формування кримінальної політики у пострадянський період (початок 1990-х рр. й дотепер), протягом якого, власне, й відбувається визначення на державному рівні нового змісту та сутності кримінальної політики, що регулює цінності правової держави: безпеку особи, суспільства і держави, права і свободи людини та громадянина, законність, гуманізм і справедливість [5, с.167].

Що стосується питання періодизації процесу розвитку нової національної системи законодавства, що закріплює правовий статус осіб, засуджених до позбавлення волі, то слід відзначити, що, досліджуючи історію становлення та розвитку пенітенціарної системи України, більшість вчених виходить з виділення певної низки важливих подій, які завдали визначальний вплив на процес формування національного законодавства, що регулює правовий статус засуджених осіб, не виділяючи при цьому окремих етапів його розвитку. Так, І. Богатирьов, С. Богунов, О. Дука, С. Зінченко, І. Копотун, Г. Фрейман у розвитку кримінально-виконавчої системи України відзначають такі основні моменти, як: прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи України» (1991р.); утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань (1998р.); прийняття Кримінально-виконавчо-

го кодексу України (2003р.); прийняття Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005р.); утворення Державної пенітенціарної служби України (2010р.) [6, с.26-28]. М. Кутепов та А. Дудусь, досліджуючи історичні етапи становлення кримінально-виконавчої політики України та відповідні періоди розвитку законодавства України, що закріплюють правовий статус засуджених осіб, акцентують увагу на таких подіях, як: прийняття Постанови Кабінету Міністрів УСР від 11 липня 1991 р. № 88 «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР», розробку першої загальнодержавної кримінологічної програми на 1993–1996 рр., що була затверджена Постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. «Про державну програму боротьби із злочинністю», ухвалення у 1996 р. Конституції України, утворення Указом Президента України від 22 квітня 1998 р. Державного департаменту України з питань виконання покарань, ухвалення у 2001 р. нового Кримінального кодексу України, розробка Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 167, та ухвалення у 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу України [7, с.115-116; 8, с.149].

Нечисленні спроби періодизації вітчизняного законодавства, що регулює правовий статус засуджених в Україні, переважно характеризуються або надмірним подрібненням цього процесу (так, наприклад, А. Осауленко пропонує детальний аналіз періоду, що обмежується 1991-1992 рр. [9]), або виділенням надто великих періодів, що іноді сягають десятиліть (як, наприклад, періоди 1991-2002 рр. та 2003-2013 рр. у дослідженнях О. Шкути [10; 11] та ін.).

Найбільш змістовним, на наш погляд, є виокремлення етапів розвитку національного законодавства, що регулює правовий статус осіб, засуджених до позбавлення волі, запропоноване М. Яцишиним. Аналізуючи процес становлення та формування вітчизняної кримінально-виконавчої політики, дослід-

ник акцентує увагу на важливих державних рішеннях задля поступового перетворення кримінально-виконавчого закону на реальний механізм охорони й захисту прав і свобод засуджених осіб. При цьому методологія його періодизації базується на засадах суспільно-політичних відносин, що панують на певному етапі розвитку держави, яким відповідають певні види і система покарань, тож основним елементом дослідження постає «еволюція змін, що відбулися в класифікації обставин (політичних, економічних, соціальних, культурних, морально-етичних, психологічних тощо), які впливають на призначення і виконання покарання» [12, с.113]. Вчений виділяє такі хронологічні рамки процесу становлення кримінально-виконавчої політики в контексті перших двох десятиліть національного державотворення, що містять в собі чотири умовні часові періоди:

1) 1989–1993 рр. — початок розробки нової стратегії застосування кримінально-правових норм, поступове звільнення від ідеологічних стереотипів і догм тоталітарного режиму, визначення реальних потреб реформування кримінально-виконавчої системи і розширення законодавства у даній сфері, зокрема внесення низки змін до ВТК України;

2) 1993–1996 рр. — значне посилення уваги законодавчих і виконавчих органів влади України до проблем пенітенціарної політики, внесення змін до Кримінального кодексу України, затвердження першої загальнодержавної кримінологічної програми на 1993–1996 рр., прийняття Конституції України;

3) 1996–2000 рр. — затвердження Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр., набуття Україною членства в Раді Європи та початок процесу приведення процедури виконання покарань у відповідність до європейських стандартів утримання в'язнів, введення мораторію на смертну кару та її подальше скасування, поява засуджених до довічного позбавлення волі, утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що безпосередньо реалізує єдину державну політику в сфері виконання

покарань, затвердження нової редакції Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ;

4) 2000–2009 рр. — період створення основоположної бази сучасної кримінально-виконавчої політики, найважливішими подіями якого стали: прийняття нового Кримінального Кодексу України, розробка Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України, а також затвердження Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [12, с.113–123].

Погоджуючись в цілому з наведеною періодизацією розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи, зазначимо, що відповідні зміни у ставленні до прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, які знаходили своє нормативно-правове закріплення на тому чи іншому етапі, безпосередньо визначалися кримінально-виконавчою політикою держави. Зрозуміло, що й повноваження відповідних органів влади та структурних підрозділів системи виконання покарань, які формувалися упродовж тривалого історичного розвитку, втілюючи існуючі в'язничні вимоги, правила і функції, також були безпосередньо пов'язані з особливостями політичного режиму держави. Тож уявляється, що історико-правовий аналіз питання правового забезпечення прав громадян в Україні, засуджених до позбавлення волі, має передусім базуватися на характеристиці основних періодів кримінально-виконавчої політики на відповідних етапах державотворення, яким відповідають стадії розроблення та прийняття законодавчих актів та інших важливих нормативно-правових документів, які спрямовані на закріплення та регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні.

Слід відзначити, що за десятиліття радянської влади було створено потужну уніфіковану карально-виконавчу систему на базі Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік, Основ виправно-трудового законодавства СРСР та союзних респу-

блік, Кримінального кодексу УРСР і Виправно-трудового кодексу УРСР, яка повністю відповідала потребам тогочасного тоталітарного режиму [12, с.114], а виправно-трудове законодавство, що діяло на теренах України, майже не приділяло уваги правовому статусу засуджених, особливо в частині визнання та забезпечення їх прав і свобод. Принципове реформування законодавства, що регулює правовий статус засуджених, розпочалося після розпаду СРСР та набуття Україною незалежності. Основу реформи склали Декларація про державний суверенітет України, Загальна Декларація прав людини, Європейські пенітенціарні правила, прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями та інші міжнародні угоди й документи.

Аналіз змісту кримінально-виконавчої політики в Україні та особливостей процесу розвитку вітчизняної пенітенціарної системи дозволив виділити шість основних етапів розвитку національного законодавства з питань регулювання правового статусу осіб, засуджених до позбавлення волі.

1) 1991–1995 рр. — пострадянський період, який характеризувався переосмисленням існуючої кримінально-виконавчої політики, оновленням застарілих радянських методів управління системою виконання покарань в нових соціально-політичних та правових умовах та початком кардинального реформування законодавства, що регулювало правовий статус засуджених осіб в Україні. Основні завдання та шляхи реформування, спрямованого на соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних актів про права людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації й індивідуалізації виховного впливу на засуджених, були визначені Постановою Кабінету Міністрів УРСР «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» (1991 р.). Протягом даного періоду було внесено низку змін до Виправно-трудового кодексу України, за якими засудженим було знято деякі обмеження режимного характеру, а також розпочато процес розробки

національних нормативів умов виконання кримінальних покарань, які б гарантували нормальну життєдіяльність засуджених з урахуванням міжнародних стандартів у даній галузі, з метою чіткого визначення прав і обов'язків засуджених, забезпечення захисту їх законних прав та інтересів. У 1994 р. було затверджено Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, у відповідність з міжнародними стандартами.

2) 1996-2000 рр. — період, головним змістом якого є прийняття у 1996 р. Конституції України, що стала необхідною правовою основою для подальшого розвитку національного законодавства, у тому числі й у частині забезпечення прав і свобод засуджених осіб. Ключовою конституційною нормою щодо закріплення прав засуджених в Україні є ст.63 Основного Закону, яка встановлює, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Ще однією важливою подією цього періоду стало створення Державного департаменту України з питань виконання покарань.

3) 2001-2005 рр. — період, протягом якого в межах загального процесу гуманізації виконання покарань прийнято нові Кримінальний (2001 р.) і Кримінально-виконавчий (2003 р.) кодекси України, а також цілу низку інших нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав засуджених осіб в Україні, зокрема, Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2003) та ін. Низка заходів щодо реформування кримінально-виконавчої системи, спрямованих на подальшу гуманізацію відбування покарань, зміцнення законності в місцях позбавлення волі, знайшла своє відображення в Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр.

4) 2006-2009 рр. — період, за який з метою приведення умов тримання засуджених осіб у відповідність з вимогами законодавства та виконання міжнародних зобов'язань України з дотримання прав людини і громадянина, а

також забезпечення реалізації прав засуджених на гуманне ставлення і повагу їх гідності, охорону здоров'я, особисту безпеку, освіту, працю та ін., було розроблено низку нормативно-правових актів програмного характеру. Зокрема, на подолання існуючих проблемних моментів у кримінально-виконавчій системі України, у тому числі й щодо питання забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі, було спрямовано прийняття Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 рр., а також Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

5) 2010-2013 рр. — етап процесу розвитку нормативно-правового забезпечення прав громадян, засуджених в Україні до позбавлення волі, пов'язаний із утворенням у 2010 р. Державної пенітенціарної служби України та прийняттям у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України й схваленням нової Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби, що визначила головні напрями удосконалення існуючої кримінально-виконавчої політики, у тому числі й щодо захисту прав і свобод засуджених осіб в Україні.

6) 2014р.-теперішній час — новітній етап процесу розвитку забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, що бере свій початок з 2014 р., і визначається кардинальними змінами у ціннісних орієнтирах суспільства та відповідними змінами у державній політиці, спрямованими на демократизацію суспільного та державного життя, європейську інтеграцію, дотримання принципів правової та соціальної держави, боротьбу з корупцією й запобігання політичним репресіям, дотримання прав та свобод людини і громадянина. Зміст даного етапу становить подальший розвиток національного законодавства та його адаптація до європейських стандартів щодо закріплення і регулювання правового статусу засуджених осіб з метою покращення стану забезпечення прав громадян, позбавлених волі, та посилення гарантій їх дотримання в умовах військової агресії проти України і проведенням

антитерористичної операції на Сході України, що висунуло на перший план питання збереження незалежності та суверенітету країни, забезпечення безпеки громадян, а також, у зв'язку з підписанням Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом і необхідністю виконання комплексу заходів з реформування різних сфер суспільного життя, спрямованих на подальшу євроінтеграцію. Важливими подіями цього періоду стали: внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів, гуманізації порядку та умов виконання покарань, вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення, затвердження нових Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та ін. Крім того, слід також відзначити ліквідацію Державної пенітенціарної служби України у 2016 р., початок процесу оптимізації структури органів Державної кримінально-виконавчої служби України, системи функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, що передбачає, відповідно до розроблених у 2017 р. Концепції подальшого реформування пенітенціарної системи та проекту Закону України «Про пенітенціарну систему», створення Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби, Центру пробації та Центру охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби як державних установ.

Висновки. Отже, історико-правовий аналіз питання правового забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі, має базуватися на характеристиці основних періодів розвитку вітчизняної пенітенціарної системи та кримінально-виконавчої політики на відповідних етапах державотворення, яким і відповідають певні стадії розробки і прийняття законодавчих актів й інших нормативно-правових документів, що спрямовані на закріплення і регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні. Виділення основних етапів розвитку національного законодавства з питань регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі, та їх правовий аналіз дозволяє стверджувати, що, незважаю-

чи на велику кількість прийнятих у даній сфері нормативно-правових актів, кардинальної зміни правової бази щодо забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, досі не відбулося. Значна частина норм чинного законодавства за своїм змістом все ще не відповідає сучасним загальноєвропейським стандартам у галузі прав людини. Завдання забезпечення принципу верховенства права, гуманізації виконання кримінального покарання, потребують подальшого розвитку національного законодавства та його адаптації до відповідних європейських стандартів щодо закріплення і регулювання правового статусу засуджених осіб з метою покращення стану забезпечення прав громадян, позбавлених волі та посилення гарантій їх дотримання в Україні.

Література

1. Советское исправительно-трудовое право : Учебник / Под ред. Н. А. Беляева, В. С. Прохорова. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. — 296 с.
2. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Григор'єв Олександр Миколайович ; Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2007. – 207 с.
3. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Неалов Олександр Павлович ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2003. – 197 с.
4. Олійник О. І. Загальна характеристика періодів становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи і законодавства України / О. І. Олійник // Кримінально-виконавчому кодексу України – 9 років : матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листопада 2012 р.). – К. : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2012. – С. 14–17.
5. Джужа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінально- вико-

навчої та кримінологічної політики України / О. М. Джужа // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – К. : Міжвід. наук. центр по боротьбі з орг. злочинністю та корупцією. – 2005. – № 11. – С. 164-175.

6. Богатирьов І. Г. Пенітенціарна система України: історія та сучасність: Видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / І. Г. Богатирьов, С. О. Богунов, О. А. Дука, С. А. Зінченко, І. М. Копотун, Г. О. Фрейман / за заг. ред. О. В. Лісіцкова. – К. : ДПтС України, 2013. – 268 с.

7. Кутепов М. Ю. Історичні етапи становлення кримінально-виконавчої політики України / М. Ю. Кутепов // Європейські перспективи. – 2014. – № 10. – С. 113-117.

8. Дудусь А. В. Історія становлення та розвитку кримінально-виконавчого законодавства / А. В. Дудусь / Порівняльно-аналі-

тичне право. – 2017. – №2. – С.147-150 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.par.in.ua/2_2017/42.pdf.

9. Осауленко А. Розвиток кримінально-виконавчої системи України в період становлення української державності / А. Осауленко // Право і суспільство. – 2010. – № 5. – С.132-137.

10. Шкута О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України / О. Шкута // Кримінальне право. – 2016. – № 2. – С.153-157.

11. Шкута О. Реформування та модернізація кримінально-виконавчої системи України: вимоги сьогодення / О. Шкута // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – № 1. – С. 58-61.

12. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 440 с.

